

Arkadiusz PTAK

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Wielkopolski samorząd okresu międzywojennego (1918–1939)

Proces przejmowania władzy przez ludność polską na terenach byłego zaboru pruskiego i uniezależniania Wielkopolski od Berlina był złożony. Jednym z etapów tego procesu było zwołanie Polskiego Sejmu Dzielnicowego, który zebrał się w Poznaniu w dniach 3–5 grudnia 1918 roku. Decyzją Sejmu wybrano 80-osobową Naczelną Radę Ludową. Organem wykonawczym Rady stał się Komisariat, który *de facto* został najwyższym organem władzy ustawodawczej i wykonawczej. Ekspozyturami organizacji w terenie były powiatowe, miejskie i gminne rady ludowe, które stały się kontrolerami większości urzędów będących jeszcze w rękach niemieckich. Kolejnym krokiem w działalności terenowych rad ludowych było usuwanie niemieckich urzędników (np. burmistrzów, landratów) i wprowadzanie w ich miejsce Polaków¹.

Istotny wpływ na położenie odbudowującego się państwa polskiego, w tym przynależności do niego ziem polskich byłego zaboru pruskiego, miało również powstanie wielkopolskie (od 27 grudnia 1918 roku do 16 lutego 1919 roku). W opinii luminarza polskiej historii Janusza Pajewskiego powstanie wielkopolskie zaznaczyło się w sposób szczególny w dziedzinie scalenia i ustalenia granicy zachodniej państwa, wzmocnienia samopoczucia narodowego i świadomości narodowej, czy wreszcie w polityce zagranicznej².

Jednak dopiero w czerwcu 1919 roku skład polskiego Sejmu Ustawodawczego został uzupełniony o posłów z Poznańskiego (wcześniej zasiadali tylko Polacy reprezentujący te tereny w parlamencie Rzeszy). Nie zakończył się jednak problem unifikacji i integracji ziem byłego zaboru pruskiego z państwem Polskim. W sierpniu 1919 roku powołano Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej, którego zadaniem było przejęcie administracji od Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej i od organów państwowych niemieckich i pruskich, sprawowanie administracji dzielnicy, wprowadzanie zmian w jej ustroju i przekazywanie działów administracji ministrom realnym, czy wreszcie dostosowywanie obowiązujących norm prawnych do systemu obowiązującego w pozostałej części Polski. Taki stan przetrwał aż do marca 1922 roku. Kompetencje Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej przeszły na właściwych rzeczowo ministrów³.

¹ A. Gulczyński, *Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej (1919–1922)*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1995, s. 15–17 i 19.

² J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985, s. 330–331.

³ A. Gulczyński, *Ministerstwo byłej...*, op. cit., s. 38 i 214–215 oraz art. 6 *Ustawy z dnia 1 sierpnia 1919 roku o tymczasowej organizacji zarządu byłej dzielnicy pruskiej* (Dziennik Praw Państwa Polskiego z 1919 r., Nr 64, poz. 385).

Na terenie działalności Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej utworzono dwa województwa. Pierwsze, poznańskie obejmujące Wielkie Księstwo Poznańskie wraz z częścią powiatów namysłowskiego oraz sycowskiego oraz drugie – pomorskie – składające się z pozostałych ziem przyznanych Polsce na mocy Traktatu Wersalskiego⁴.

U progu Drugiej Rzeczypospolitej obszar województwa poznańskiego zajmował powierzchnię 26 528 km² i był zamieszkiwany przez 1 967 865 osób, z czego w miastach 671 586 (34,13%), zaś na terenach wiejskich 1 296 279 (65,87%). Województwo składało się z 38 powiatów⁵, w których było 118 miast, 3040 gmin wiejskich oraz 1687 obszarów dworskich. Liczba wszystkich miejscowości wynosiła 8475⁶. Z byłej prowincji poznańskiej ok. 8% obszaru nie znalazło się w nowym województwie poznańskim, w tym także wiele obszarów wiejskich. Na rzecz Niemiec Polska utraciła 12 miast: Babimost, Kargowę, Międzyrzecz, Pszczew, Trzciel, Brójce, Skwierzynę, Bledzew, Wschowę, Szlichtyngowę, Piłę oraz Trzciankę. Pomimo tych strat województwo poznańskie przez długi czas pozostawało najgęstsza siecią miejską w Polsce. Zmieniło się to od 1934 roku. Wówczas 19 miejscowości utraciło prawa miejskie. Wśród nich były Bnin, Budzyń, Dobrzyca, Gaśawa, Gębice, Jaraczewo, Kopanica, Mieścisko, Nowe Miasto nad Wartą, Obrzycko, Piaski, Powidz, Rogowo, Rostarzewo, Rychtal, Ryczywół, Rynarzewo, Świeciechowa oraz Zaniemyśl⁷.

Sytuacja polityczna Wielkopolski była dość specyficzna, głównie przez bardzo silną pozycję narodowej demokracji (endecji). Wpływy w życiu polityczno-społecznym formacja ta posiadała jeszcze przed odzyskaniem niepodległości. Po 1918 roku pozycja endecji w społeczeństwie oraz w różnych ośrodkach władzy jeszcze bardziej wzrosła. Mogła również liczyć na wsparcie przedstawicieli duchowieństwa. Nie bez znaczenia dla siły politycznej endecji miała prasa (m.in. „Kurier Poznański”), w tym wydawane w powiatach gazety. Główną siłą opozycyjną wobec endecji, była Narodowa Partia Robotnicza (w założeniach ideologicznych znacznie różniąca się od socjalistów oraz komunistów). To NPR, wraz ze współpracującymi związkami zawodowymi, była najpoważniejszym reprezentantem interesów robotników tej części Polski. Trzecim filarem wielkopolskiej sceny politycznej była reprezentacja interesów chłopskich w postaci Polskiego Stronnictwa Ludowego „Piast”. Wpływy w wielkopolskim społeczeństwie posiadała również chadecja. Biorąc jednak pod uwagę, że w zasadzie wszystkie partie zabiegały o poparcie Kościoła katolickiego dla swojej działalności, należy stwierdzić że to właśnie ta instytucja miała największy wpływ na postawy nie tylko moralne, ale

⁴ Zob. art. 9 ustawy z dnia 1 sierpnia 1919 roku o tymczasowej organizacji..., op. cit.

⁵ W roku 1921 wśród powiatów były: bydgoski (miasto), bydgoski, chodzieski, czarnkowski, gnieźnieński, gostyński, grodziski, inowrocławski, jarociński, kępiński, kościański, koźmiński, krotoszyński, leszczyński, międzychodzki, mogileński, nowotomyski, obornicki, odolanowski, ostrowski, ostrzeszowski, pleszewski, poznański (miasto), poznański (Wschód), poznański (Zachód), rawicki, strzeleński, szamotulski, szubiński, śmigieński, śremski, średzki, wągrowiecki, witkowski, wolsztyński, wrzesiński, wyrzyski oraz żniński.

⁶ *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. Województwo poznańskie*, Warszawa 1928, s. 3.

⁷ U. Cynałewska, *Sytuacja społeczno-ekonomiczna miast wielkopolskich w międzywojennym dwudziestolecu*, PWN, Warszawa-Poznań 1977, s. 14.

i w pewnym sensie również polityczne mieszkańców Wielkopolski. Wielu duchownych było również czynnie zaangażowanych w życie polityczne.

Wśród istotnych elementów budowy nowego, niepodległego państwa, znalazła się również budowa polskiego samorządu terytorialnego. Na ziemiach polskich byłego zaboru pruskiego, z których utworzono m.in. województwo poznańskie nie zdecydowano się na nowe regulacje określające ustrój samorządu terytorialnego. Uznano, że optymalnym rozwiązaniem będzie zdemokratyzowanie pochodzących jeszcze z XIX wieku pruskich ordynacji wyborczych. Wprowadzane przez władze polskie zmiany miały przede wszystkim wyeliminować ograniczenia udziału ludności polskiej w samorządzie głównie poprzez likwidację licznych cenzusów. W pierwszym etapie tworzenia polskiego samorządu Komisariat Naczelnej Rady Ludowej rozwiązał dotychczasowe władze lokalne (m.in. rady miast, sejmiki powiatowe, magistraty, wydziały powiatowe) oraz podjął działania zmierzające do przeprowadzenia nowych wyborów. Głównym celem tych działań było oczywiście przejęcie w sposób legalny władzy w administracji.

Samorząd wiejski

Demokratyzacja pruskich rozwiązań pochodzących z lipca 1891 roku nastąpiła rozporządzeniami z 29 marca 1919 roku Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej⁸ oraz z 25 marca 1920 roku Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej⁹.

Czynne i bierne prawo wyborcze przyznano wszystkim mieszkańcom wsi, którzy ukończyli 20 lat (wyłączeniu podlegali sołtysi i ławnicy, którzy musieli ukończyć 30 lat) i od co najmniej pół roku zamieszkiwali daną wieś. Ograniczenie praw wyborczych związane było z pozbawieniem prawomocnym wyrokiem praw obywatelskich oraz brakiem miejscowego poddaństwa. Znowelizowane przepisy likwidowały cenzusy ograniczające prawa wyborcze, zwłaszcza ze względu na płeć, posiadanie (nieruchomości lub własnego gospodarstwa) oraz płacenie podatków. Wybory były tajne oraz bezpośrednie. Reprezentację wiejską (nazywaną również zebraniem gminnym lub radą gminną) posiadały jedynie te wsie, które zamieszkiwane były przez co najmniej 100 wyborców. Na 20 wyborców przypadał 1 reprezentant (radny), zaś maksymalna liczba reprezentantów (radnych), łącznie z sołtysem i ławnikami, mogła wynosić 24.

Komisariat Naczelnej Rady Ludowej zobowiązał lokalne władze do przeprowadzenia wyborów do reprezentacji (zebrań, rad), sołtysów oraz na ławników do końca maja 1919 roku. Kadencja radnych wynosiła 3 lata. Także na trzyletnią kadencję był wybierany przez radę sołtys oraz ławnicy. Jednak po tym okresie, rada mogła wybrać sołtysa na kolejne 6 lat. Sołtys swoją funkcję pełnił bez wynagrodzenia. Gdy jednak liczba mieszkańców przekroczyła 2000, wówczas rada mogła ustanowić sołtysa „płatnego” i wybieranego aż na lat 12¹⁰.

⁸ Zob.: *Rozporządzenie z dnia 29 marca 1919 roku dotyczące ordynacji wiejskiej* (opublikowane w nr. 5 „Tygodnika Urzędowego”).

⁹ *Rozporządzenie z dnia 25 marca 1920 roku Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej* (Dziennik Urzędowy M. b. Dz. P. Nr 19, poz. 190).

¹⁰ K. W. Kumaniecki, *Ustrój władz samorządowych na ziemiach polskich w zarysie*, Warszawa–Kraków 1921, s. 53–60.

Samorząd miejski

Podstawą funkcjonowania samorządu miejskiego były pruskie rozwiązania pochodzące z maja 1853 roku. Organem uchwałodawczym była rada. W skład rady miejskiej wchodził radni, których liczba uzależniona była od liczby mieszkańców miasta. Na jej czele stał wybierany corocznie przewodniczący. Każdego roku, na pierwszym posiedzeniu rady wybierano również zastępcę przewodniczącego, sekretarza, zastępcę sekretarza oraz członków poszczególnych komisji i deputacji. Z kolei organem wykonawczym był magistrat składający się z burmistrza (prezydenta miasta), który był jego przewodniczącym. Wybierała go rada na okres 12 lat; dodatkowo był również kierownikiem miejskiego urzędu policyjnego. Pozostałymi członkami magistratu byli: zastępca burmistrza, ławnicy, a tam gdzie zachodziła taka potrzeba również płatni członkowie (np. syndyk, skarbnik, radca budowlany). Podobnie jak w przypadku radnych rady miejskiej, liczba ławników zależała od liczby mieszkańców. Ich kadencja trwała 6 lat¹¹.

W lutym 1919 roku ukazało się rozporządzenie dotyczące wyborów do rad miejskich¹². Przyjęto 5-przymiotnikowe prawo wyborcze (powszechne, równe, bezpośrednie, tajne, proporcjonalne). Czynne i bierne prawo wyborcze przysługiwało osobom, które ukończyły 20 lat i 6 stycznia 1919 roku zamieszkiwały w danym mieście. Praw wyborczych pozbawiono osoby ubezwłasnowolnione, skazane prawomocnym wyrokiem oraz obcokrajowców. Dodatkowo z biernego prawa wyborczego nie mogli skorzystać miejscy urzędnicy. Okręg wyborczy stanowiło miasto. Zobowiązano, że wybory odbędą się do 25 marca 1919 roku. Wraz z wejściem w życie rozporządzenia rozwiązano dotychczasowe rady miejskie, wybrane jeszcze w okresie zaborów. W tydzień później ukazał się również regulamin wyborów do rad miejskich¹³. Szczegółowo określono w nim zasady sporządzania spisów wyborczych, zasady funkcjonowania komisji wyborczej i biura wyborczego, zgłaszanie kandydatów na radnych, urządzenie lokalu wyborczego, określenie przebiegu głosowania, ustalanie wyników wyborów, zasady podziału mandatów oraz sposób przeprowadzenia wyborów uzupełniających.

Wybory do rad w 1919 roku odbywały się jednak tylko w tych miastach, które zostały przejęte przez Polaków. W pozostałych miastach, także tych które zostały zajęte przez wojska polskie na początku 1920 roku nie przeprowadzono demokratycznych wyborów, ale wprowadzano władze komisaryczne (burmistrzów, magistraty, rady miejskie) mianowane przez Komisariat Naczelnej Rady Ludowej, a następnie przez Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej. Wskazywano, że skład narodowościowy przejmowanych miejscowości nie gwarantował jeszcze sukcesu narodowości polskiej. Z drugiej strony podnoszono zarzut, że zdominowane przez endecję Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej, poprzez system nominacji komisarycznych

¹¹ Ibidem, s. 62–63.

¹² Zob. *Rozporządzenie Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej z dnia 11 lutego 1919 roku dotyczące wyborów do rad miejskich* (opublikowane w nr. 5 „Tygodnika Urzędowego Naczelnej Rady Ludowej”).

¹³ *Rozporządzenie Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej z dnia 18 lutego 1919 roku – Regulamin dotyczący wyborów do rad miejskich* (opublikowane w nr. 7 „Tygodnika Urzędowego Naczelnej Rady Ludowej”).

władz, gwarantuje wpływy jednej partii. Argument ten wysuwała głównie Narodowa Partia Robotnicza¹⁴.

Kadencja rad miejskich choć upływała w 1925 roku, została zakończona w 1921 roku¹⁵. Dla przeprowadzenia nowych wyborów kluczowe znaczenie miały dwa nowe akty prawne wydane przez Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej¹⁶. W porównaniu z rozwiązaniami z 1919 rokiem skrócono kadencję rad miejskich z sześciu do czterech lat. Ustalono, że wybory będą odbywały się w miesiącu październiku. Biernego prawa wyborczego do rady miejskiej nie posiadały osoby, które w dniu ogłoszenia wyborów nie ukończyły 25 lat; osoby, które nie władały językiem polskim w słowie i piśmie, jak również osoby sprawujące funkcję urzędników i funkcjonariuszy władz, które sprawowały nadzór nad miastami. Ponadto biernego prawa wyborczego nie posiadali członkowie magistratu, płatni urzędnicy miejscy, urzędnicy prokuratury oraz wykonawczy urzędnicy policyjni¹⁷. Wybrani radni obejmowali urząd z początkiem roku następującego po wyborach. Rada miejska nie posiadała jednak pełnej swobody przy wyborze burmistrza, zastępcy, ławników i płatnych członków magistratu. Ich wybór musiał być zatwierdzany przez wojewodę¹⁸. Rozporządzenie nałożyło obowiązek przeprowadzenia wyborów do rad miejskich do dnia 15 listopada 1921 roku¹⁹.

Przepisy wykonawcze do przeprowadzenia wyborów do rady miejskiej ukazały się w sierpniu 1921 roku²⁰. Radnych wybierano spośród zgłoszonych list kandydatów. Na każdej z nich, kandydaci byli umieszczeni „jeden pod drugim”, podając imię, nazwisko, rok urodzenia, zawód i miejsce zamieszkania. Każda z list musiała zawierać co najmniej sześciu kandydatów, nie więcej jednak niż liczbę kandydatów o połowę większą od ilości wybieranych radnych. Musiała ona być również poparta podpisami wyborców (dwukrotność wybieranych radnych).

Na powyższych zasadach przeprowadzono 3 elekcje, które odbyły się w latach 1921, 1925 oraz 1929. Wybory z lat 1933 i 1938 przeprowadzone zostały w oparciu o rozwiązania zawarte w ustawie „scaleniowej”, której zasięg objął już praktycznie całe terytorium Drugiej Rzeczypospolitej²¹.

W analizowanym okresie struktura rywalizacji wyborczej, jak i poparcie dla głównych sił politycznych były zróżnicowane²². Autor, oprócz zaprezentowania zbiorczych

¹⁴ A. Gulczyński, *Ministerstwo byłej dzielnicy...*, op. cit., s. 128–129.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Zob.: *Rozporządzenie z dnia 12 sierpnia 1921 roku o zmianie ordynacji miejskiej dla sześciu wschodnich prowincji monarchii pruskiej z dnia 30 maja 1835 r. oraz rozporządzenie o przeprowadzeniu wyborów komunalnych w miastach b. dzielnicy pruskiej* (Dz. U. Nr 71, poz. 490).

¹⁷ Podobne wyłączenia dotyczyły magistratu.

¹⁸ W miastach powyżej 10 000 mieszkańców zatwierdzał Minister b. Dzielnicy Pruskiej.

¹⁹ Wojewoda poinformował o tym wszystkie magistraty okólnikiem z dnia 18 sierpnia 1921 roku (Archiwum Państwowe Kalisz, Akta Miasta Pleszewa: dalej: APK, AMP, sygn. 745, k. 47).

²⁰ *Regulamin wyborczy dla przeprowadzenia wyborów do Rad Miejskich na podstawie przepisów przejściowych rozporządzenia Ministra b. dzielnicy pruskiej z dnia 12 sierpnia 1921 roku o zmianie ordynacji miejskiej i przeprowadzeniu wyborów komunalnych w miastach b. dzielnicy pruskiej* (Dz. U. Nr 37, poz. 669).

²¹ Zob.: *Ustawa z dnia 23 marca 1933 roku o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego* (Dz. U. Nr 35, poz. 294).

²² Niektóre dane o wynikach elekcji są fragmentaryczne lub pochodzą, z uwagi na brak innych materiałów źródłowych, z prasy partyjnej. Mogą więc w pewien sposób faworyzować niektóre z formacji.

wyników elekcji, dla lepszego zobrazowania zachodzących procesów, przedstawił wyniki wyborów na tle jednego z wielkopolskich miast – Pleszewa.

Wybory do rad miejskich w 1919 roku przeprowadzane były w dużej części miast pod hasłem solidarności narodowej. Trudno zatem wskazać rzeczywiste poparcie dla poszczególnych partii politycznych²³. Dla przykładu w Pleszewie w wyborach do rady miejskiej, które odbyły się 23 marca 1919 roku rywalizowały trzy listy: polska (lista A), niemiecka (lista B) oraz żydowska (lista C). Radę zdominowali Polacy, zdobywając aż 13 z 18 miejsc w radzie. Niemcy zdobyli 4 miejsca, zaś Żydzi tylko 1²⁴.

Tabela 1

Radni rad miejskich województwa poznańskiego w latach 1921–1929 (%)

Nazwa ugrupowania	1921	1925	1929
Narodowa Partia Robotnicza	32,8	32,6	14,2
Endecja (ZL-N, SN)	15,8	8,4	53,2
Chadecja	7,8	6,5	4,1
Listy Obywatelskie (kompromisowe)	31,5	33,8	–
PSL „Piaśt”	0,7	1,3	–
Polska Partia Socjalistyczna	1,2	3,6	4,5
Listy niemieckie	6,8	5,8	6,7
Sanacja (BBWR, OZN)	–	–	9,7
Pozostałe	3,4	8,0	7,6

Źródło: Zestawienie własne na podstawie: Cz. Demel, J. Krawulski, K. Rzepa, *Działalność NSR i NPR w Wielkopolsce w latach 1917–1937*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1980, s. 147–149, 264, 314; E. Makowski, *Kształtowanie się stosunków społeczno-politycznych w Wielkopolsce w latach 1926–1939*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1979, s. 40, 222, 257 oraz literatura tam cytowana.

Wybory do rad miejskich z 1921 roku były pierwszymi, które odbyły się na terytorium całej Wielkopolski. Dodatkowo, listy wyborcze nie miały już charakteru narodowego. Głównymi siłami politycznymi były Związek Ludowo-Narodowy (endecja) i Narodowa Partia Robotnicza; w mniejszym stopniu Chrześcijańska Demokracja oraz Polskie Stronnictwo Ludowe „Piaśt”. W niektórych miastach tworzone listy obywatelskie (kompromisowe), na których znajdowali się głównie kandydaci endecji oraz chadecji²⁵. Zwycięzcą wyborów była Narodowa Partia Robotnicza wraz z listami obywatelskimi, a następnie endecja oraz chadecja. Pewne trudności występują w pełnej identyfikacji politycznej radnych wybranych z list obywatelskich. Jeżeli przyjąć, że część tych list stanowili członkowie lub sympatycy endecji potwierdziłoby to opinię, że to jednak ta formacja była najważniejszą i najbardziej wpływową siłą polityczną Wielkopolski. W Pleszewie w elekcji roku 1921 zgłoszono tylko dwie listy. Pierwsza, Naro-

²³ Cz. Demel, J. Krawulski, K. Rzepa, *Działalność NSR i NPR w Wielkopolsce w latach 1917–1937*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1980, s. 144.

²⁴ Zob. A. Ptak, *Samorząd miejski Pleszewa w okresie międzywojennym (1919–1939)*, Pleszew 2007, s. 12–13.

²⁵ Cz. Demel, J. Krawulski, K. Rzepa, *Działalność...*, op. cit., s. 147–149 oraz A. Ptak, *Samorząd miejski...*, op. cit., 15–16.

dowej Partii Robotniczej, druga zaś Obywatelska. Radnymi z listy obywatelskiej zostali m.in. przedstawiciele endecji (dyrektor poczty W. Iwaszkiewicz) oraz Stronnictwa Mieszczańskiego (kupiec M. Puciata). Listy wyborcze zdobyły po równiej liczbie mandatów²⁶.

Podobne rozstrzygnięcia dla NPR i List Obywatelskich przyniosły kolejne wybory do rad, które odbyły się w 1925 roku. Straty zanotowała jednak endecja wraz z chadecją. W Pleszewie NPR zdobyła aż 12 mandatów, zaś Lista Obywatelska z endecją zaledwie 5. Inaczej przedstawiał się jednak stan liczebny partii w mieście. Największą formacją była endecja (Związek Ludowo-Narodowy) licząca 325 członków, a następnie Stronnictwo Mieszczańskie (185 członków), Narodowa Partia Robotnicza (157 członków) oraz Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze (38 członków)²⁷.

Natomiast wybory samorządowe w 1929 roku odbywały się już w zupełnie innej sytuacji politycznej. Przede wszystkim były pierwszymi wyborami do władz lokalnych po przewrocie majowym (1926 rok). Na scenie politycznej, obok endecji (od roku 1928 pod nazwą Stronnictwo Narodowe) oraz podzielonej na „Prawicę” i „Lewicę” Narodowej Partii Robotniczej, pojawił się nowy podmiot, a mianowicie Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem. Skupiał on osoby popierające politykę Józefa Piłsudskiego i całego obozu sanacji. Do BBWR pozyskiwano ludzi znanych na danym terenie. BBWR była odwzorowaniem struktury społecznej kraju, gdzie można było znaleźć chłopów, rzemieślników, ziemian, przemysłowców, lekarzy, adwokatów. Szczególną wagę przywiązywano do rekrutacji nauczycieli. Najtrudniej było pozyskać robotników²⁸. Przejęcie władzy w państwie wyposażyło BBWR w szeroką gamę nacisku i szantażu wobec przeciwników politycznych. Wykorzystywano system podatkowy, przenoszenie służbowe niewygodnych urzędników, politykę kredytową, a nawet przepukstwo²⁹. Głównym hasłem sanacji podczas wyborów do samorządu miejskiego w 1929 roku były apolityczność oraz fachowość. Z kolei endecja wskazywała na potrzebę utworzenia w każdym mieście listy narodowej (polskiej), kwestionując jednocześnie rzekomą bezpartyjność BBWR³⁰. W wyborach partie te na ogół nie brały udziału pod własną nazwą, stosując kamuflaż polityczny. BBWR uczestniczył jako Polski Demokratyczny Blok Pracy Gospodarczej, zaś endecja jako Narodowy Blok Gospodarczy (bardzo często wspólnie z PSL „Piast” oraz NPR „Prawicą”)³¹. Pierwsze po przewrocie majowym wybory do rad miejskich w Wielkopolsce zdecydowanie wygrała endecja. Zamierzonych efektów nie przyniosły działania podejmowane przez ugrupowania sanacyjne. Bez wątplenia przegranym elekcji była Narodowa Partia Robotnicza. Podobne zjawiska wystąpiły w samorządzie miejskim Pleszewa. Połowę miejsc w radzie zdobyła endecja³².

²⁶ Zob.: A. Ptak, *Samorząd miejski...*, op. cit., s. 15 oraz APK AMP, sygn. 1807, k. 152.

²⁷ APK AMP, sygn. 1807, k. 152.

²⁸ A. Garlicki, *Od maja do Brzeźcia*, Wyd. Czytelnik, Warszawa 1981, s. 174 i 179–180.

²⁹ Ibidem, s. 183.

³⁰ E. Makowski, *Kształtowanie się stosunków społeczno-politycznych w Wielkopolsce w latach 1926–1939*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1979, s. 36 i 37.

³¹ APK AMP, sygn. 1777, k. 92.

³² A. Ptak, *Samorząd miejski...*, op. cit., s. 40.

Lata trzydzieste w samorządzie to nie tylko zmiana zasad przeprowadzania wyborów, ale przede wszystkim polaryzacja sceny politycznej zdominowanej przez sanację oraz endecję. Ostatnia z formacji, chcąc zmanifestować swój udział w samorządzie startowała pod szyldem partyjnym (Stronnictwo Narodowe)³³. Z rywalizacji została wyłączona praktycznie Narodowa Partia Robotnicza. Polaryzacja sceny politycznej wystąpiła również w analizowanym Pleszewie. W elekcji z 1933 roku ugrupowania te zdobyły po równej liczbie mandatów. W ostatnich przed II wojną światową wyborach sukces odniosła jednak wyraźnie endecja. W szesnastoosobowej radzie miejskiej zdobyła aż 11 mandatów³⁴.

Samorząd powiatowy

W bardzo lakoniczny sposób uregulowano w 1919 roku kwestie samorządu powiatowego. Na terenach, które zostały zajęte przez wojsko polskie rozwiązano sejmiki oraz wydziały powiatowe (kwiecień 1919 rok)³⁵. W powiatach, które zostały przejęte przez Polaków tylko częściowo tworzono administrację prowizoryczną. I tak starosta leszczyński urzędował w Osiecznej, starosta rawicki w Jutrosinie, zaś starosta międzychodzki w Sierakowie. Z kolei część powiatu międzyrzeckiego podlegała starostwu w Nowym Tomyślu, powiatu wschowskiego w Śmiglu, powiatu kępińskiego w Ostrzeszowie, powiatu wieleńskiego w Czarnkowie, zaś chodzieskiego w Wągrowcu³⁶.

Władzę w powiecie przejmowały tymczasowe wydziały powiatowe, których członków mianował Prezes Rejencji, ale po wysłuchaniu Powiatowych Rad Ludowych (*de facto* typującym skład wydziałów był starosta)³⁷. Działy one do czasu rozpisania nowych wyborów, przejmując jednocześnie kompetencje sejmików. Wydziały działały w składzie 12-osobowym. W porównaniu z rozwiązaniami pruskimi³⁸, ich skład był rozszerzony o 6 osób, co wynikało głównie z przejęcia uprawnień sejmików. Członkami tego organu byli głównie Polacy, reprezentujący różne grupy społeczne z wyraźną jednak dominacją ziemiaństwa³⁹. Tak więc w początkowym okresie funkcjonowania samorząd na szczeblu powiatowym był bardzo ograniczony, zwłaszcza poprzez czasowe wyeliminowanie wpływu lokalnej społeczności na funkcjonowanie tego szczebla samorządu. Z uwagi na kompetencje nadzorcze w stosunku do samorządu wiejskiego i miejskiego, powiat pełnił ważną funkcję w strukturze administracyjnej. Wówczas de-

³³ G. Radomski, *Samorząd terytorialny w myśli politycznej Narodowej Demokracji 1918–1939*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2009, s. 175–176.

³⁴ Ibidem, s. 27, 28, 30.

³⁵ Zob.: *Rozporządzenie nr 37 co do rozwiązania sejmików powiatowych itd. z dnia 23 kwietnia 1919 roku* (opublikowane w nr. 8 „Tygodnika Urzędowego Naczelnej Rady Ludowej”).

³⁶ Zob.: „Tygodnik Urzędowy”, Nr 23 z dnia 24 czerwca 1919 roku.

³⁷ R. Pacanowska, *Samorząd powiatowy w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006, s. 34.

³⁸ W rozwiązaniach pruskich wydział powiatowy był wybierany przez sejmik powiatowy. Na jego czele stał starosta (naczelnik powiatu). Z kolei sejmik powiatowy składał się z co najmniej 25 członków. Wybory oparte były na zasadzie kurialnej.

³⁹ Zob.: R. Pacanowska, *Samorząd powiatowy...*, op. cit., s. 34–35.

cydujący wpływ na obsadę władz powiatowych, poprzez zdominowanie Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej oraz Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej, miała endecja. Wiele funkcji starostów i członków wydziałów powiatowych objęły osoby sympatyzujące i identyfikujące się z ruchem narodowym.

Kwestię wyborów do sejmików powiatowych uregulowano dopiero w 1921 roku⁴⁰. Liczba radnych Sejmiku uzależniona była od ilości mieszkańców – na każde 1500 mieszkańców przypadał jeden mandat. Wybór radnych odbywał się dwutorowo. W miastach wyboru dokonywały rady miejskie, zaś na terenach wiejskich w okręgach wyborczych liczących co najmniej 6000 mieszkańców, z zastosowaniem formuły proporcjonalnej⁴¹. Czynne prawo wyborcze przysługiwało każdemu obywatelowi polskiemu, który ukończył 21 lat, bierne prawo wyborcze posiadały osoby, które ukończyły 25 lat.

Do kompetencji sejmiku powiatowego należał wybór 6 członków wydziału powiatowego, na czele którego stał starosta. Członkiem wydziału mogła być osoba, która posiadała bierne prawo wyborcze. Kadencja sejmiku, jak i wydziału była czteroletnia. Do rozporządzenia ukazał się regulamin wyborczy⁴². Kandydaci umieszczani byli na listach⁴³, z podaniem imienia, nazwiska, daty urodzenia, zawodu, jak i miejsca zamieszkania. Lista kandydatów musiała być podpisana przez co najmniej 20 wyborców. Obowiązek przeprowadzenia wyborów ustalono do dnia 10 grudnia 1921 roku.

Wybory do sejmików powiatowych wg reguł ustalonych przez Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej przeprowadzono w latach 1921, 1925 oraz w 1929.

Tabela 2

Radni sejmików powiatowych województwa poznańskiego w latach 1921–1929 (%)

Nazwa ugrupowania	1921	1925	1929
Narodowa Partia Robotnicza	45,7	40,3	27,3
Endecja (ZL-N, SN)	–	7,7	3,6
Chadecja	–	3,0	0,9
Listy Obywatelskie (kompromisowe)	33,4	0,6	–
PSL „Piast”	18,3	27,6	21,3
Polska Partia Socjalistyczna	–	1,1	1,7
Listy niemieckie	2,4	6,0	8,8
Sanacja (BBWR, OZN)	–	–	11,6
Pozostałe	0,2	13,7	24,8

Źródło: Zestawienie własne na podstawie: Cz. Demel, J. Krawulski, K. Rzepa, *Działalność NSR i NPR w Wielkopolsce w latach 1917–1937*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1980, s. 159–160; E. Makowski, *Kształtowanie się stosunków społeczno-politycznych w Wielkopolsce w latach 1926–1939*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1979, s. 42 oraz literatura tam cytowana.

⁴⁰ *Rozporządzenie Ministra b. Dzielnicy Pruskiej z dnia 12 sierpnia 1921 roku o wyborach do Sejmików Powiatowych na obszarze b. Dzielnicy Pruskiej* (Dz. U. Nr 71, poz. 492).

⁴¹ W tych gminach wiejskich, w których przypadało co najmniej trzech członków sejmiku wyboru dokonywały rady.

⁴² *Regulamin wyborczy dla przeprowadzenia wyborów do Sejmików Powiatowych na podstawie tymczasowego rozporządzenia Ministra b. Dzielnicy Pruskiej z dnia 12 sierpnia 1921 roku o wyborach do Sejmików Powiatowych na obszarze b. dzielnicy pruskiej* (Dziennik Urzędowy, Nr 38, poz. 680).

⁴³ W gminach wiejskich.

W pierwszych wyborach do sejmików powiatowych występowały głównie 3 listy: Narodowej Partii Robotniczej, kompromisowa (endecja, chadecja) oraz włościańska (PSL „Piast”). W części powiatów pojawiła się lista niemiecka. Fragmentaryczne wyniki wskazują, że sukces w wyborach osiągnęła NPR, a następnie PSL oraz chadecja z endecją. Również w kolejnych wyborach w roku 1925 sukces odniosła Narodowa Partia Robotnicza uzyskując aż 40,3% mandatów. Pojawiły się jednak pierwsze symptomy osłabienia wpływów NPR. Kolejne listy wyborcze to m.in.: PSL „Piast” (27,6%), endecja (7,7%) oraz mniejszości narodowe (6,0%). Po przewrocie majowym wybory do sejmików powiatowych odbyły się w roku 1929. Najwięcej miejsc w sejmikach zdobyła Narodowa Partia Robotnicza, ale jej wpływy uległy dalszemu osłabieniu (27,3% mandatów). Drugą siłą polityczną sejmików był PSL „Piast” (21,3%), a następnie BBWR (14,4%), Niemcy (8,8%). Bardzo słaby był wynik endecji.

W początkach lat dwudziestych w województwie poznańskim było 38 powiatów.

Tabela 3

Podstawowe dane statystyczne powiatów województwa poznańskiego. Stan na rok 1921

Lp.	Powiat	Powierzchnia w km ²	Liczba mieszkańców	Liczba jednostek administracyjnych			Liczba miejscowości ogółem
				miast	gmin wiejskich	obszarów dworskich	
1	2	3	4	5	6	7	8
1	bydgoski (miasto)	71	87 643	1	0	0	1
2	bydgoski	1 337	52 620	3	123	42	342
3	chodzieski	898	41 742	5	75	28	208
4	czarnkowski	772	35 586	2	48	22	138
5	gnieźnieński	565	56 488	2	91	39	194
6	gostyński	601	48 930	4	84	63	239
7	grodziski	430	35 672	3	53	25	134
8	inowrocławski	1 030	75 395	2	97	97	302
9	jarociński	721	54 362	4	85	51	272
10	kępiński	707	52 670	2	83	56	314
11	kościański	608	48 580	3	83	53	208
12	koźmiński	453	34 496	3	59	27	158
13	krotoszyński	498	44 754	4	50	35	162
14	leszczyński	740	54 402	4	77	45	214
15	międzychodzki	753	30 131	2	67	33	230
16	mogileński	733	48 898	4	106	47	243
17	nowotomyski	843	50 373	3	81	26	195
18	obornicki	1 088	55 146	4	113	55	298
19	odolanowski	629	43 217	3	66	31	214
20	ostrowski	415	48 120	1	53	37	168
21	ostrzeszowski	572	40 082	3	51	26	273
22	pleszewski	483	38 234	1	74	46	184
23	poznański (miasto)	34	169 422	1	0	0	1
24	poznański (Wsch.)	664	51 457	2	98	40	237

1	2	3	4	5	6	7	8
25	poznański (Zach.)	638	45 191	1	78	42	199
26	rawicki	511	48 929	5	82	45	193
27	strzebiński	615	39 913	2	66	55	190
28	szamotulski	1 094	66 056	5	93	71	313
29	szubiński	917	46 089	5	113	62	321
30	śmigieński	554	37 955	2	80	39	196
31	śremski	928	57 509	6	128	65	329
32	średzki	796	49 812	3	95	83	288
33	wągrowiecki	1 037	54 375	4	145	66	354
34	witkowski	588	30 248	3	80	44	192
35	wolsztyński	740	48 661	4	84	25	199
36	wrzesiński	562	41 104	2	71	62	204
37	wyrzyski	1 162	62 531	6	113	67	340
38	żniński	741	41 063	4	95	37	228

Źródło: Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. Województwo poznańskie, Warszawa 1928.

Samorząd wojewódzki

Podobny schemat przejmowania władzy, jaki zastosowano w samorządzie gminnym i powiatowym powielono w samorządzie wojewódzkim. W marcu 1919 roku Komisariat Naczelnej Rady Ludowej rozwiązał Sejm Prowincjonalny⁴⁴. Władzę przekazano wydziałowi prowincjonalnemu i staroście krajowemu, zaś uchwały wydziału wymagały zatwierdzenia komisarza rządowego, którym był prezes rejencji. Jednocześnie wskazano, że liczba członków wydziału prowincjonalnego winna być powiększona, głównie po to, by zapewnić odpowiednią liczbę obywateli polskich⁴⁵.

Dopiero 12 sierpnia 1921 roku Minister byłej Dzielnicy Pruskiej wydał rozporządzenie o wyborach do Sejmików Wojewódzkich⁴⁶. Na jego mocy, członków Poznańskiego Sejmiku Wojewódzkiego, który liczył 85 członków, wybierały sejmiki powiatowe. Z większości powiatów wybieranych było po 2 przedstawicieli; natomiast z poznańskiego miejskiego aż 8, zaś bydgoskiego miejskiego 4. Po 3 przedstawicieli miały powiaty bydgoski wiejski, inowrocławski oraz szamotulski. Dwa powiaty – międzychodzki i witkowski miały tylko 1 przedstawiciela. Bierne prawo wyborcze przysługiwało osobom, które ukończyły 25 rok życia, od roku zamieszkiwały na terenie województwa, jak również posługiwały się, w mowie i piśmie, językiem polskim. Pierwsze wybory do Sejmiku miały się odbyć do dnia 20 grudnia 1921 roku. Kompetencją Sejmiku

⁴⁴ Zob.: *Rozporządzenie z dnia 8 marca 1919 roku co do rozwiązania sejmu prowincjonalnego itd.* (opublikowane w nr. 9 „Tygodnika Urzędowego Naczelnej Rady Ludowej”).

⁴⁵ A. Gulczyński, *Ministerstwo byłej dzielnicy...*, op. cit., s. 129.

⁴⁶ Zob.: *Rozporządzenie Ministra b. Dzielnicy Pruskiej z dnia 12 sierpnia 1921 roku o wyborach do Sejmików Wojewódzkich* (Dz. U. Nr 71, poz. 491).

Wojewódzkiego był wybór Wydziału, składającego się z przewodniczącego, zastępcy, Starosty Krajowego oraz 12 członków.

W pierwszym Sejmiku Wojewódzkim do głównych sił politycznych należały Narodowa Partia Robotnicza, a następnie endecja, Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze, Chrześcijańska Demokracja⁴⁷. Rozkład sił politycznych był więc *de facto* potwierdzeniem wyniku wyborów w sejmikach powiatowych, co wynikało głównie z przyjętej ordynacji wyborczej.

Ustawa „scaleniowa”

Odrębność rozwiązań w zakresie ustroju samorządu terytorialnego zlikwidowano dopiero w 1933 roku, przyjmując ustawę o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego⁴⁸. Ustawa, pomimo uporządkowania ustroju samorządu terytorialnego, była jednak elementem działań sanacji, której celem stało się ograniczanie, a nawet eliminowanie z administracji samorządowej przeciwników politycznych.

W stosunku do Wielkopolski, ustawa zlikwidowała wójtostwa i obszary dworskie, których kompetencje przejęły gminy wiejskie. Wiele jednak rozwiązań pruskich nadal pozostało obowiązującymi.

Zmiany terytorialne województwa poznańskiego

Przez okres dwudziestu lat Drugiej Rzeczypospolitej dokonywano również zmian w podziale terytorialnym województwa. W 1925 roku zniesiono powiaty „Poznań–Wschód” i „Poznań–Zachód” tworząc z niego jeden powiat poznański. Dodatkowo włączono do tej jednostki gminy Puszczykowo, Puszczykowo Stare i Puszczykówko⁴⁹. Ponadto, w tym samym roku Gniezno i Inowrocław wydzielono z powiatów ziemskich nadając im status powiatu⁵⁰. Z kolei w 1927 roku zlikwidowano powiat witkowski⁵¹. Największe zmiany w podziale terytorialnym miały jednak miejsce w roku 1932, kiedy zlikwidowano aż 7 powiatów. Wśród nich były powiaty ostrzeszowski, odolanowski, koźmiński, pleszewski, strzebiński, śmigieński oraz grodziski. Powiat ostrzeszowski włączono do powiatu kępińskiego, odolanowski do ostrowskiego, koźmiński do krotoszyńskiego, pleszewski do jarocińskiego, strzebiński do mogileńskiego, śmigieński do

⁴⁷ Cz. Demel, J. Krawulski, K. Rzepa, *Działalność...*, op. cit., s. 162–163.

⁴⁸ *Ustawa z dnia 23 marca 1933 roku o częściowej zmianie ustroju...*, op. cit.

⁴⁹ Zob.: *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 30 grudnia 1924 r. w sprawie zmiany granic niektórych powiatów województwa poznańskiego* (Dz. U. Nr 117, poz. 1044).

⁵⁰ Zob.: *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 maja 1925 roku o wydzieleniu miasta Gniezna ze związku gnieźnieńskiego powiatu ziemskiego i utworzeniu z tego miasta osobnego powiatu* (Dz. U. Nr 59, poz. 416) oraz *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 maja 1925 roku o wydzieleniu miasta Inowrocławia ze związku inowrocławskiego powiatu ziemskiego i utworzeniu z tego miasta osobnego powiatu miejskiego* (Dz. U. Nr 59, poz. 417).

⁵¹ Zob.: *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 lutego 1927 roku o zniesieniu powiatu witkowskiego w województwie poznańskim* (Dz. U. Nr 17, poz. 130).

kościańskiego, zaś grodziski do nowotomyskiego⁵². Część z nich na stałe straciły status miast powiatowych. Likwidowano, bądź łączono również niektóre gminy; inne zaś włączano do innych powiatów. Szereg zmian w podziale administracyjnym, zwłaszcza ograniczającym jednostki, wprowadzono po przewrocie majowym. Kwerenda dzienników ustaw wskazuje, że nasilenie tego procesu nastąpiło w końcu lat dwudziestych i w początkach trzydziestych.

Zmiany dokonano również w granicach samego województwa. Z poznańskiego wyłączono powiaty bydgoski, inowrocławski, szubiński, wyrzyski oraz gminy Chełmce oraz Kruszwicę. Zostały one włączone do województwa pomorskiego. Z kolei do województwa poznańskiego z województwa łódzkiego przyłączono powiaty: kaliski, kolski, koniński oraz turecki⁵³.

W początkach lat trzydziestych województwo poznańskie zajmowało powierzchnię 26 487 km² i było zamieszkiwane przez 1 860 030 mieszkańców, z czego w miastach 591 935 (31,82%), zaś na terenach wiejskich 1 268 095 (68,18%). W województwie było 98 miast oraz 205 wsi. Zlikwidowano obszary dworskie. Wszystkich miejscowości było 8481⁵⁴. Porównując podstawowe wskaźniki demograficzne województwa poznańskiego z poprzednim spisem z roku 1921 sytuacja pogorszyła się. Liczba ludności spadła o ponad 100 000. Niekorzystnie przedstawiała się również struktura zamieszkania. O ile w 1921 roku w miastach zamieszkiwało 34,13% ludności, o tyle w 1931 roku tylko 31,82. Zwiększała się za to liczba ludności wiejskiej.

W chwili obecnej województwo wielkopolskie zajmuje obszar 29 826,5 km² i jest zamieszkiwane przez 3 397 617, z czego w miastach 1 914 841 (56,4%), zaś na terenach wiejskich 1 482 776 (43,6%). Województwo podzielone jest na 35 powiatów i 226 gmin⁵⁵.

Bibliografia

Akty prawne:

Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 roku o tymczasowej organizacji zarządu bylejš dzielnicę pruskiej (Dziennik Praw Państwa Polskiego z 1919 r., Nr 64 poz. 385).

Ustawa z dnia 23 marca 1933 roku o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego (Dz. U. Nr 35, poz. 294).

Ustawa z dnia 12 czerwca 1937 roku o zmianie granic województw: poznańskiego, pomorskiego, warszawskiego i łódzkiego (Dz. U. Nr 46, poz. 350).

Rozporządzenie Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej z dnia 11 lutego 1919 roku dotyczące wyborów do rad miejskich (opublikowane w nr. 5 „Tygodnika Urzędowego Naczelnej Rady Ludowej”).

⁵² Zob.: *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 stycznia 1932 roku w sprawie zniesienia oraz zmiany granic niektórych powiatów na obszarze województwa poznańskiego* (Dz. U. Nr 6, poz. 35).

⁵³ Zob.: *Ustawa z dnia 12 czerwca 1937 roku o zmianie granic województw: poznańskiego, pomorskiego, warszawskiego i łódzkiego* (Dz. U. Nr 46, poz. 350).

⁵⁴ *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 roku: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe: województwo poznańskie bez miasta Poznania*, Warszawa 1938, s. 32.

⁵⁵ Główny Urząd Statystyczny, dane za rok 2008.

- Rozporządzenie Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej z dnia 18 lutego 1919 roku – Regulamin dotyczący wyborów do rad miejskich* (opublikowane w nr. 7 „Tygodnika Urzędowego Naczelnej Rady Ludowej”).
- Rozporządzenie nr 37 co do rozwiązania sejmików powiatowych itd. z dnia 23 kwietnia 1919 roku* (opublikowane w nr. 8 „Tygodnika Urzędowego Naczelnej Rady Ludowej”).
- Rozporządzenie z dnia 8 marca 1919 roku co do rozwiązania sejmiku prowincjonalnego itd.* (opublikowane w nr. 9 „Tygodnika Urzędowego Naczelnej Rady Ludowej”).
- Rozporządzenie z dnia 29 marca 1919 roku dotyczące ordynacji wiejskiej* (opublikowane w nr. 5 „Tygodnika Urzędowego”).
- Rozporządzenie z dnia 25 marca 1920 roku Ministra byłej Dzielnicy Pruskiej* (Dziennik Urzędowy M. b. Dz. P. Nr 19, poz. 190).
- Rozporządzenie z dnia 12 sierpnia 1921 roku o zmianie ordynacji miejskiej dla sześciu wschodnich prowincji monarchii pruskiej z dnia 30 maja 1835 r. oraz rozporządzenie o przeprowadzeniu wyborów komunalnych w miastach b. dzielnicy pruskiej* (Dz. U. Nr 71, poz. 490).
- Rozporządzenie Ministra b. Dzielnicy Pruskiej z dnia 12 sierpnia 1921 roku o wyborach do Sejmików Wojewódzkich* (Dz. U. Nr 71, poz. 491).
- Rozporządzenie Ministra b. Dzielnicy Pruskiej z dnia 12 sierpnia 1921 roku o wyborach do Sejmików Powiatowych na obszarze b. Dzielnicy Pruskiej* (Dz. U. Nr 71, poz. 492).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 30 grudnia 1924 roku w sprawie zmiany granic niektórych powiatów województwa poznańskiego* (Dz. U. Nr 117, poz. 1044).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 maja 1925 roku o wydzieleniu miasta Gniezna ze związku gnieźnieńskiego powiatu ziemskiego i utworzeniu z tego miasta osobnego powiatu* (Dz. U. Nr 59, poz. 416).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 maja 1925 roku o wydzieleniu miasta Inowrocławia ze związku inowrocławskiego powiatu ziemskiego i utworzeniu z tego miasta osobnego powiatu miejskiego* (Dz. U. Nr 59, poz. 417).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 lutego 1927 roku o zniesieniu powiatu wtkowskiego w województwie poznańskim* (Dz. U. Nr 17, poz. 130).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 stycznia 1932 roku w sprawie zniesienia oraz zmiany granic niektórych powiatów na obszarze województwa poznańskiego* (Dz. U. Nr 6, poz. 35).
- Regulamin wyborczy dla przeprowadzenia wyborów do Rad Miejskich na podstawie przepisów przejściowych rozporządzenia Ministra b. dzielnicy pruskiej z dnia 12 sierpnia 1921 roku o zmianie ordynacji miejskiej i przeprowadzeniu wyborów komunalnych w miastach b. dzielnicy pruskiej* (Dz. U. Nr 37, poz. 669).
- Regulamin wyborczy dla przeprowadzenia wyborów do Sejmików Powiatowych na podstawie tymczasowego rozporządzenia Ministra b. Dzielnicy Pruskiej z dnia 12 sierpnia 1921 roku o wyborach do Sejmików Powiatowych na obszarze b. dzielnicy pruskiej* (Dziennik Urzędowy, Nr 38, poz. 680).

Literatura:

- Cynalewska U., *Sytuacja społeczno-ekonomiczna miast wielkopolskich w międzywojennym dwudziestolecu*, PWN, Warszawa–Poznań 1977.
- Demel Cz., Krawulski J., Rzepa K., *Działalność NSR i NPR w Wielkopolsce w latach 1917–1937*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1980.
- Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 roku: mieszkania i gospodarstwa domowe, ludność, stosunki zawodowe: województwo poznańskie bez miasta Poznania*, Warszawa 1938.

- Garlicki A., *Od maja do Brześcia*, Wyd. Czytelnik, Warszawa 1981.
- Gulczyński A., *Ministerstwo byłej Dzielnicy Pruskiej (1919–1922)*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań 1995.
- Kumaniecki K. W., *Ustrój władz samorządowych na ziemiach polskich w zarysie*, Warszawa–Kraków 1921.
- Makowski E., *Kształtowanie się stosunków społeczno-politycznych w Wielkopolsce w latach 1926–1939*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa–Poznań 1979.
- Pacanowska R., *Samorząd powiatowy w Wielkopolsce w latach 1919–1939*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2006.
- Pajewski J., *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.
- Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe. Województwo poznańskie*, Warszawa 1928.
- Ptak A., *Samorząd miejski Pleszewa w okresie międzywojennym (1919–1939)*, Pleszew 2007.
- Radomski G., *Samorząd terytorialny w myśli politycznej Narodowej Demokracji 1918–1939*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2009.

